

Het mysterie rond enkele raralia uit de farmaceutische verzameling van het Huis van Alijn (Gent)

Jean-Pierre De Keersmaeker en Marcel De Cleene

Deel I. Zaagvissnuiten

In dit artikel wordt de apotheek uit de museumopstelling van het Huis van Alijn besproken, samen met enkele bijbehorende naturaliën en objecten. Het interieur is in Franse Charles X-stijl, een unicum, want deze stijl heeft slechts gedurende tien jaar succes gekend. In de inventaris van de apotheek bevinden zich enkele intrigerende objecten: twee zaagvissnuiten, waarvan één met een raadselachtige rebus is beschilderd, en een grote glazen globe op een balustersokkel. Deze objecten worden besproken en hun mogelijke functie of betekenis beschreven. Wij stellen vast dat er een verband moet gelegd worden tussen de medico-magische eigenschappen toegeschreven aan de mythische eenhoorn en de zaagvissnuit. De glazen pronkglobes waren tot midden in de vorige eeuw algemeen verspreid. Men trof ze aan op de toonbank en/of voor het raam van de apotheek. Over de oorsprong van deze pronkglobes doen verschillende verhalen de ronde. Of ze ooit een andere dan een zuiver decoratieve functie hebben gehad, is evenwel niet zeker.

De opstand van de apotheek van het Huis van Alijn

Het interieur is afkomstig uit de apotheek Colardin, het oudste apothekersgebouw van Gent, gelegen aan de Lange Munt. Het interieur in Charles X-stijl werd samen met twee godinnen door apotheker Jean Cieters aan het Huis van Alijn geschonken. (1) In 2001 werd de apotheek deskundig gerestaureerd in haar originele staat en kleurenpracht. De Franse koning Charles X, naar wie deze interieurstijl werd genoemd, regeerde van 1824 tot 1830. De Charles X-stijl was dus een kort leven beschoren en dit maakt deze apotheek kunsthistorisch belangrijk. De Charles X-stijl vindt aansluiting bij de empirestijl, maar legt enkele nieuwe accenten. Men maakt minder gebruik van verguld bronzen beslag, wat het geheel minder zwaar en eleganter maakt. Opvallend is het gebruik van het lichte kleurenpalet. Met haar azuurblauw en lichtgroen, gecombineerd met esdoorn, is deze apotheek een schoolvoorbeeld van de Charles X-stijl (afb. 1).

1) Om welke godinnen het gaat, is niet met zekerheid vast te stellen. De godin met een krans en korenaren in de linkerhand zou Demeter-Hygieia of Panakea kunnen voorstellen. De godin met de ruik zou Hygieia of Afrodite-Hygieia kunnen voorstellen.

Afb. 1: De apothekersopstand in het Huis van Alijn (Gent).

De achterwand van het interieur bestaat uit een bovenbouw die werd gebruikt om apothekerspotten op te plaatsen (hoofdzakelijk Delfts wit-blauw aardewerk). De potten werden gebruikt voor preparaten (zalven, poeders, drankjes...) en grondstoffen (mineralen, kruiden, delen van dieren...). De onderbouw bestaat uit laden die gebruikt werden voor het opslaan van volumineuze grondstoffen. Dat een apotheek zoveel opslagruimte nodig had, is te begrijpen, want alle simplicia of grondstoffen zoals beschreven in de geldende farmacopee (officieel receptenboek) moesten beschikbaar zijn. Centraal in de apotheek staat de receptuur- of preparatietafel met de weegschaal en de mortier. Bij de introductie van het kasregister zal de receptuurtafel meer als toonbank gebruikt worden, terwijl de receptuurtafel op een andere plaats wordt opgesteld.

Enkele objecten uit de verzameling

Vele decoratieve objecten uit de vorige eeuwen waren naturaliën van exotische oorsprong. De drang naar exotisme vinden we reeds terug in de indrukwekkende zestiende-eeuwse rariteitenkabinetten en kunstkamers van de adel. Ook de apothekers hadden de bedoeling met deze bizarre objecten indruk te maken op de klanten. Naast zaagvissnuiten en allerlei geweien waren opgezette salamanders en krokodillen bijzonder populair. Dit wordt geïllustreerd door het frontispice van Guillaume Pisonis' *De Indiae Utriusque Re Naturali Et Medica* uit 1658. Hier zien we verschillende exotische of fabelachtige dieren, waarbij vooral een neushoornachtige en een hamerhaai opvallen. In 1608 raadt Jean de Renan in zijn *Institutiones Pharmaceuticarum* de apotheker aan een duidelijk teken te gebruiken om zijn handel aan het publiek kenbaar te maken. De Renan suggereert o.m. als bruikbaar teken: een ooievaar, een mees, een leeuw, een beer, een gewei, een

(2) Soms gebruikt men onterecht de naam zaagvstand. Het gaat hier echter niet om een tand, maar om een vergroeiing van het neusbeen of rostrum. Men kan dan ook spreken van een rostrale zaag.

(3) De zaagvis lijkt op een haai maar is in feite een rog. De rostrale zaag dient om de zeebodem om te woelen of door een school vissen te maaien. Wordt de zaagvis aangevallen, dan zal hij zich met zijn zaag verdedigen.

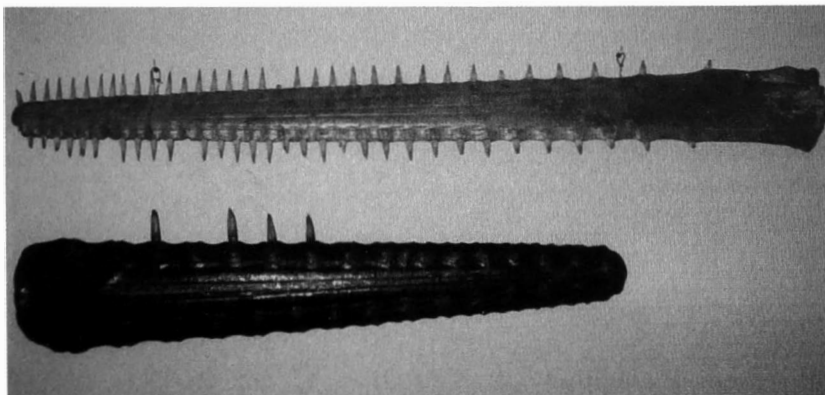
(4) Deze zestiende-eeuwse zaagvisnuit met de rebus werd uitvoerig bestudeerd (door auteur JPK), maar heeft zijn geheimen niet volledig prijsgegeven. Er is een sterk vermoeden dat de tekst gaat over *armoede en rijkdom*, over *goede werken en naastenliefde*, over de *bescherming van het christelijk geloof* en over een *beloning nu of in het hiernamaals*. De complete tekst zou dan kunnen geïnterpreteerd worden als een aanmaning tot godsvrucht en bezorgdheid voor de medemens om op die manier zijn hemel te verdienen. Het is ook mogelijk dat het om een spreuk gaat die zowel rijk als arm aanmaant zich onder de beschermende mantel van de Kerk te slaatsen en een godsvruchtig leven te leiden. Dat de rebus in verband zou staan met een cabaret, zoals vermeld op de museumfiche van het Huis van Alijn, lijkt onwaarschijnlijk. Verder onderzoek is hier nodig.

(5) De eenhoorn wordt ook vermeld in de geschriften van Aristoteles, Plato en Aelian. Voor Aelian zou een beker gemaakt uit de hoorn van de eenhoorn gif neutraliseren. De opname van het poeder van de hoorn zou bescherming bieden tegen gif, maagkrampen en epilepsie.

eenhoorn, een citroen, een granaatappel, een gulden of zilveren mortier, een gulden of zilveren vaas, preparatiescènes van purgeermiddelen, een mortier met stamper, een groen of wit kruis, een rode hoed, een klok of een kroon. Het groene kruis zal uiteindelijk als algemeen herkenningsteken voor een apotheek ingang vinden. Hieruit blijkt dat de apothekers hun prestige wilden verhogen door hun handel te omringen met geheimzinnigheid en exotisme. Dit geldt ook voor de drie objecten in de apotheek van het Huis van Alijn: twee zaagvisnuiten en een glazen pronkglobe. Ook artefacten moesten de kennis en het prestige van de apotheker benadrukken.

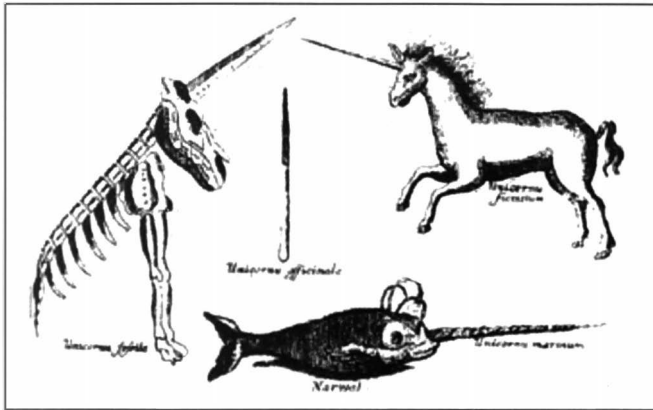
Zaagvisnuiten

In de collectie van *Het Huis van Alijn* bevinden zich twee zaagvisnuiten ⁽²⁾ [vermoedelijk van de kleintandzaagvis (*Pristis pectinata* Latham), ⁽³⁾ bovenaan, en van de grootandzaagvis (*Pristis perotteti* Muller & Henle), onderaan], waarvan er één beschilderd is met een merkwaardige en nog niet ontcijferde rebus (afb. 2). ⁽⁴⁾

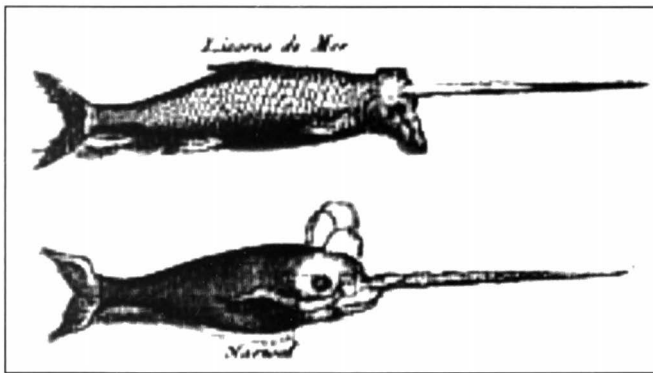

Afb. 2: Twee zaagvisnuiten in de collectie van het Huis van Alijn. Boven: been, lengte 152 cm, breedte 3,5-17 cm, 1926 of ouder. Onder: 'rebusnuit'-been en pigmenten, lengte 111 cm, breedte 5,5-21 cm, 1542.

Vanaf de Oudheid geloofde men dat eenhoorn (afkomstig van een mythisch dier, *Monoceros* genoemd) een beschermmiddel was tegen gif, epilepsie en maagkrampen.⁽⁵⁾ Een eenhoorn was in de Middeleeuwen bijzonder duur en daarom een kostbaar bezit. Men betaalde tot tienmaal zijn gewicht in goud. Of eenhoornpoeder in de middeleeuwse apotheken aanwezig was, is weinig waarschijnlijk. Complete hoornen kon men slechts vinden aan het hof van koningen

Afb. 3: Land- en zee-eenhoorns. Valentin, Michael Bernard. 1704. *Museum Museorum*. Frankfurt. © Bibliothèque Nationale, Paris.

Afb. 4: Narwal en zee-eenhoorn (Licorne de Mer). Pomet, Pierre. 1696. *Histoire générale des drogues, traitant des plantes, des animaux et des minéraux*. Paris. © Bibliothèque Nationale, Paris.

en prinsen. (6) Derhalve werden er tests ontwikkeld om na te gaan of men niet met namaak te doen had. (7) Men dacht - misschien om beter aan de vraag te beantwoorden - dat er verschillende types van eenhoorn bestonden, niet alleen te land maar ook ter zee (afb. 3).

De enige 'echte' eenhoorn die in de Middeleeuwen voorkwam, was de narwal (8) (*Monodon monoceros*. L.). Hoe dit dier er precies uitzag, wist men meestal niet. Daarom deden de meest onwaarschijnlijke voorstellingen de ronde. Het is pas in de zeventiende eeuw dat men enig idee begon te krijgen hoe zo'n narwal er in werkelijkheid uitzag. Zo schrijft de Nederlandse anatoom Nicolaas Tulp (1593-1674) het volgende: "...Soo is het echter buiten alle twijfel, dat meest alle hoorens die van de grote heren bewaert worden, niet so seer van een landdier als wel van een zeegedrogt zijn, wiens hoorn duregaens te vinden is, so in de Noordzee, als in IJsland, Groenland, ende andere naburige custen, ende stranden..." Men was er dus achtergekomen dat de mysterieuze eenhoorn niet afkomstig was van de mythische Monoceros, maar van de narwal. Toch bleven sommige nog verder geloven in het bestaan van een zee-eenhoorn naast de narwal (afb. 4).

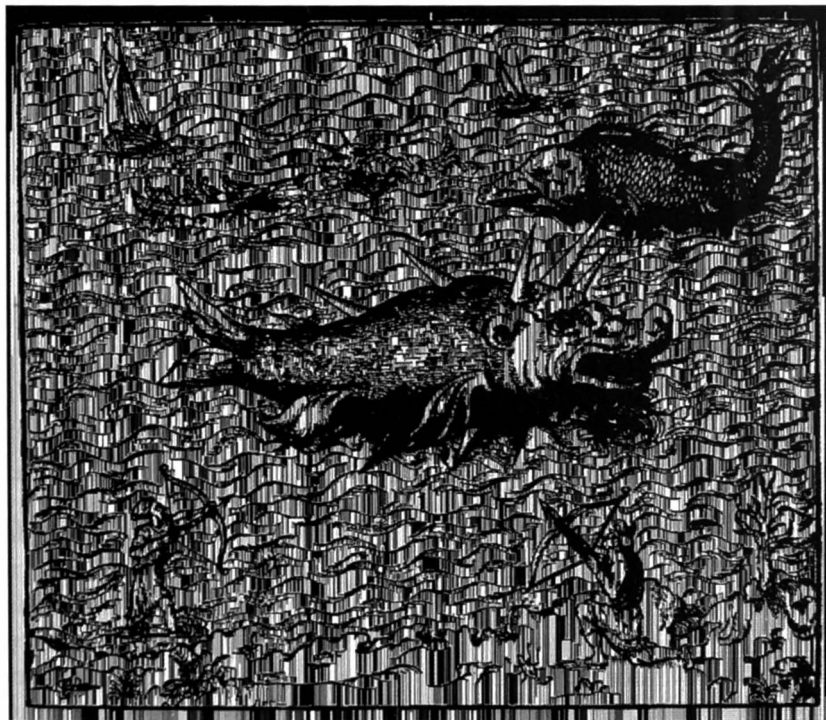
Ambroise Paré (1510-1590), *Premier Chirurgien du Roy*, vermeldt in zijn *Discours de la Licorne* (1582) twee soorten zee-eenhoorns: de *caspilly* met meerdere angels en een grote hoorn op het voorhoofd, en

(6) Men kan deze nog vinden in de *konstkamers* en *rareitenkabinetten* van de adel. Een legende vertelt dat er zich aan de basis van de eenhoorn een karbonkel zou bevinden. Deze karbonkel of *Koning van de Edelstenen* zou echter niet bij alle eenhoorns voorkomen. Het dragen van de steen zou beschermen tegen pest, vergif, depressies, kwaad en nachtmerries.

(7) Men bracht giftige planten, insecten of dieren in de nabijheid van de hoorn. De plant, het dier of het insect moest dan ontbinden of sterven. De hoorn moest zweten in de nabijheid van vissen. In water gegooid zou het water koud blijven en toch kookverschijnselen vertonen.

(8) De narwal of *Monodon monoceros* is familie van de *Ceataca* waar ook de dolfijnen en walvissen toebehoren. De narwal komt voor in de arctische streken. Alleen de mannetjes hebben een eenhoorn die ze gebruiken om tijdens de paartijd de degens te kruisen met andere mannetjes.

de vlitif die een zaagvormige hoorn op het voorhoofd heeft. Over de *caspilly* schrijft Paré: “... un poisson, nommé Caspilly, armé d’aiguillons, dont il en a un au milieu du front comme une corne longue, de quatre pieds, fort aigu....les Arabes le tirent à coup de fleches, & luy donnent tant de coups de levier, qu’il l’assomment: puis le mangent, & gardant sa plus grande corne, pour en user contre les venins, ainsi que les autres font des cornes de Licornes.” (... er is een vis, genaamd *Caspilly* die gewapend is met angels, waarvan er zich een scherp en lang exemplaar als een hoorn van vier voet in het midden van het voorhoofd bevindt ... De Arabieren schieten deze vis met de boog en geven hem daarna stokslagen tot hij bewusteloos is: nadien eten ze hem op, maar bewaren zijn grote hoorn teneinde deze te gebruiken tegen gif, net zoals anderen doen met de hoorn van de eenhoorn) (afb. 5).

Afb. 5: De *caspilly*: een vis met hoornen. FIGURE DE POISSON NOMME CASPILLY. Paré, Ambroise. 1582. *Discours de la Licorne*. Hoofdstuk XII. (c) Bibliothèque Nationale, Paris.

Vooraf de *vlitif* is iconografisch interessant. Zoals men kan merken, is de hoorn van deze mythische vis de snuit of het rostrum van een zaagvis. Hierover schrijft Paré: “....le poisson cy apres representé, ayant une corne sur le front en maniere d’une scie, longue de trois pieds & demi, & large de quatre doigts, ayant ses pointes des deux costez fort aigues. Il se combat furieusement de ceste corne. Ceux de la guinee l’appellent en leur iargon Vlitif...Plusieurs estiment ledit animal estre une Licorne marine, & s’en servent contre les morsures & picqueures de bestes venimeuses, comme l’on fait de la corne de Licorne. Le populaire l’estime estre une langue de Serpent, qui est chose faulse.” (“...de

vis hierna voorgesteld heeft een hoorn op het voorhoofd in de vorm van een zaag die drie en een halve voet lang is en vier duim breed, ze heeft scherpe punten aan beide kanten. Hij vecht hevig met deze hoorn. De bewoners van Guinea noemen hem in hun jargon Vlitif... Velen beschouwen dit beest als een zee-eenhoorn en gebruiken de hoorn tegen beten en steken van giftige dieren, zoals men doet met de hoorn van de eenhoorn. Het volk denkt dat het de tong is van een slang, wat foutief is.) (afb. 6).

Afb. 6: De vlitif zee-eenhoorn. FIGURE DE POISSON NOMME VLETIF, *espece de Licorne de mer*. Paré, Ambroise. 1582. *Discours de la Licorne*. Hoofdstuk XIII(c) Bibliothèque Nationale, Paris.

Een opgezette zaagvis of een zaagvissnuit vinden wij vanaf de Middeleeuwen, naast andere eenhorens (narwal, neushoorn) terug in de meeste curiositeitenkabinetten. Men was ervan overtuigd dat de zaagvissnuit afkomstig was van een zee-eenhoorn. Aan alle soorten eenhoorns werden beschermende en genezende krachten toegeschreven. Het bezit van een eenhoorn - of eventueel de consumptie ervan - zou beschermen, zowel tegen gif als tegen allerlei kwalen en ziekten. Vooral de vrees voor vergiftiging was bij de adel zeer groot, wat de vraag naar eenhoorns uiteraard deed stijgen. Het bezit van eenhoorns werd aangezien als van levensbelang en was tevens een teken van rijkdom. Later worden zaagvissnuiten wat minder exclusief en vormen een goedkoper alternatief voor de zeldzame en dure ivoren narwal-tand. (9) Dit betekende dat de zaagvis niet langer voorbehouden was aan de adel, maar dat ook de apotheker zich dergelijke artefacten kon permitteren. Dit wordt aangetoond door het feit dat wij naast de drie snuiten in de collectie van het Huis van Alijn nog verschillende exemplaren hebben aangetroffen, o.m. in de collectie van het Medisch

(9) De zaagvis is een eetbare vis die voorkomt in de meeste zeeën. Hij wordt nog steeds in grote getale gevestigd, bijvoorbeeld in de Rode Zee (observatie auteur JPDK, Djibouti 1994). De snuiten en andere exotica konden gemakkelijk via de bestaande specerijroutes in onze contreien belanden. De ivoren narwalsnuit (leeft in de arctische gebieden) of neushoorn (Centraal-Afrika) waren minder gemakkelijk te verwerven.

Farmaceutisch Museum *De Griffioen* (Technische Universiteit Delft, ⁽¹⁰⁾ in het Museum voor de Geschiedenis van de Farmacie van de Faculteit Farmaceutische Wetenschappen van de Universiteit Gent, en in het laboratorium van apotheker A. Duwaerts in het Museum voor Volkskunde te Antwerpen.

Over de manier waarop de zaagvissnuit eventueel geneeskrachtige toepassingen kreeg in de farmacie, is weinig bekend. In het Huis van Alijn hangt een houten lijst met het '*Krachtig Gebed van Keizer Karel*', omringd met verschillende objecten waaraan magische of geneeskrachtige eigenschappen werden toegeschreven (afb. 7). ⁽¹¹⁾ Er bevindt zich in deze panoplie ook een kleine zaagvissnuit. Bovenaan de snuit staat: 'TANDEN VAN EEN ZWAARDVIS TEGEN VALLENDE ZIEKTE'. ⁽¹²⁾ Men neemt aan dat het om een negentiende-eeuws artefact gaat. Dat de zaagvissnuit zou zijn gebruikt in recepten tegen epilepsie ('vallende ziekte'), wordt in de literatuur nergens bevestigd. Noch Braeckman (1970 & 1982), noch De Meyer (1968) die uitvoerig oude geneeskundige recepten tegen 'tfallende flederzijn,' t Grote evel, 'Epilencie', 'Groet ongemac', 'Sint-Jansevel' en 'Fallynge ewell' bespreken, maken ergens melding van de zaagvis. Vast staat dat de snuit in de volksgeneeskunde op de een of andere manier (amuletten, afkooksel) gebruikt werd als bescherming tegen de vallende ziekte of epilepsie. Ook de maretak is een aloud populair (magisch) volksmiddel tegen vallende ziekte, maar van deze plant is geen spoor te vinden in de apotheek. Daar waar de maretak een volksmiddel was, schijnt de eenhoorn door zijn exclusief aureool die hij bij de adel genoot in de apotheek terecht te zijn gekomen. ⁽¹³⁾

Afb. 7: Kader met het Krachtig Gebed van Keizer Karel (19de eeuw).

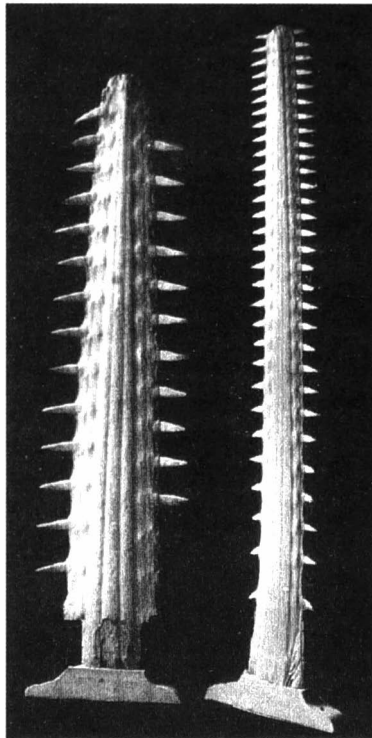
(10) Cf. <http://www.dencor-medical.nl/griffioen.htm>.

(11) Alg. Inventarisnummer V.G. 94-082 opgenomen in de collectie in 1994. Dit artefact maakt geen deel uit van de apotheek van het Huis van Alijn.

(12) De term 'zwaardvis' is fout, het gaat wel degelijk om de zaagvis van de familie van de *Pristidae*.

(13) Wij kunnen hier een parallel trekken met het gebruik van kostbare (edel)stenen in de receptuur. Ook deze kostbaarheden waren oorspronkelijk in het bezit van de rijken

Het gebruik van geneesmiddelen op basis van naturaliën uit de dierenwereld was niet uitzonderlijk. Deze preparaten kenden hun hoogtepunt in de zeventiende eeuw. Men heeft er het gissen naar welke factoren de selectie van de grondstoffen bepaald hebben en waarom de zaagvisssnuit niet werd opgenomen in de farmacopees. In de lijst van gebruikte ingrediënten zou deze niet mistaan. Wat werd er zoal gebruikt uit de dierenwereld? Wij vinden terug: pissebedden, hagedissen, adders, schorpioenen, kikkers, slakken, huisjesslakken, zee-egels, zeeanemonen, hersenen van haas en uil, lever van een bok, urineblaas van biggetjes, gal van egels, hyena's en patrijzen, bloed van ratten, geweien, leeuwenvet, uitwerpselen en gal van ezels, paarden, ganzen, ooievaars, pauwen. De *bezoar*,⁽¹⁴⁾ samen met de ogen van kreeften, werd beschouwd als een zeer probaat antidotum tegen gif. Deze producten verdwenen, op enkele uitzonderingen na, uit de farmacopees in de loop van de achttiende-negentiende eeuw, wanneer de wetenschappelijke *opotherapie* ingang vindt.⁽¹⁵⁾ De oudste grafische voorstelling die wij vonden van een zaagvis in een apotheek dateert uit de achttiende eeuw, dus uit een periode waarin het gebruik van dierlijke bestanddelen in de farmaceutische bereidingen al sterk was afgenomen. Een ets van Daniel Chodowietzki, "*Boutique d'Apothécaire en Allemagne*" (18de eeuw) toont een apotheek met boven de receptuurtafel een complete opgezette zaagvis.

Afb. 8: Twee zaagvisssnuiten die in Nederland als uithangbord werden gebruikt. (ouderdom niet vermeld)(uit: Wittop Koning, 1966).

Voor Wittop Koning is de zaagvistan (sic) één van de mogelijke uithangtekens voor de apotheek (afb. 8) die kan voorkomen in combinatie met een ander uithangbord (bijvoorbeeld een gaper). Van Lennep en ter Gouw (1868) vermelden dat de zaagvisssnuit in de zeventiende eeuw één van uithangtekens van de Amsterdamse drogisten was: "*Van toen af had elk der drie beroepen, bij den Gaper, die hun gemeen goed was, ook nog een eigen uithangteeken, - bij de Apothekers hing de Vijzel uit, bij de Drogisten: de Snuit van den Zaagvisch, de Hertshoorn en een rist Slaapbollen, en bij de Chemisten de Salamander...*". Vele exotische dieren of delen van exotische dieren zoals de zaagvis, de salamander, de neushoorn en de krokodil werden en worden in de apotheken soms nog als decoratie gebruikt.⁽¹⁶⁾

(14) *Bezoar* van het Perzisch *Padzahr* (*pad* = uitdrijven, *zahr* = gif). De bezoarstenen zijn kalkconcreties die zich vormen in de maag van zoogdieren. De stenen werden gemalen en gebruikt in dure preparaten die moesten beschermen tegen vergiftiging. De echte *bezoar* is te vinden in de galblaas of maag van de bezoar-geit (*Capra circus* L.). In onze streken werd meestal de 'varkenssteen' gebruikt. De *bezoar* was net als de eenhoorn zeer kostbaar. De eerste *bezoar*-stenen die de Nederlandse VOC-schepen uit het Oosten meebrachten, werden verkocht 1500 gulden per stuk! Vandaag nog worden deze stenen gezocht door diegenen die geloven dat de steen bescherming biedt tegen vergiftigingen, verwondingen en pokken!

(15) Levertraan is een van de weinige producten van dierlijke oorsprong dat in gebruik is gebleven. De wetenschappelijke opotherapie of gebruik van extracten uit organen begon met de ontdekking van de endocriene klieren door Brown-Séquard. Men experimenteerde om het hormoontekort te compenseren door het eten van dierlijke delen die deze hormonen bevatten. (16) In Palermo, op de Vucciria-markt, kan men nog een grote opgezette krokodil bewonderen die aan de zoldering hangt van een kruidenzaak (nu supermarkt) (observatie JPDK in 1996). Volgens de plaatselijke overlevering kwamen deze krokodillen in Europa terecht via een geheimzinnige ondergrondse rivier die Zuid-Europa verbindt met Egypte.

Naast gapers en zaagvissnuiten waren ook fabeldieren zoals de draak en de mythische eenhoorn of *Monoceros* bijzonder geliefd als herkenningsteken. ⁽¹⁷⁾ Nu zijn er nog honderden apotheken die de 'eenhoorn', 'Einhorn' of 'licorne' als naam dragen. ⁽¹⁸⁾ Vanaf de Oudheid geloofde men dat eenhoorn een beschermmiddel was tegen gif, epilepsie en maagkrampen. ⁽¹⁹⁾

Wij stellen vast dat alle eenhoorns, van welke oorsprong ook, als geneeskrachtig werden beschouwd. Hoe deze verschillende eenhoorn dragers er in werkelijkheid uitzagen, was niet altijd geweten. Dit is merkwaardig, omdat de complete zaagvis reeds in de Middeleeuwen in heel wat rariteitenkabinetten en kunstkamers aanwezig was.

(17) De eenhoorn is een composiet fabeldier dat meestal voorgesteld wordt als een groot wit paard met een lange rechte hoorn op het voorhoofd. Het heeft de benen van een antilooop, de staart van een leeuw en de baard van een geit. Het wordt vermeld zowel in de westerse als oosterse geschriften. Men vermoedt dat de eenhoorn werd gecreëerd door de Griekse doctor Ctesias 400 jaar v.C. Hij zou een beschrijving van de neushoorn verkeerd geïnterpreteerd hebben. Voor Ctesias was de eenhoorn een woeste en uiterst snelle ezels uit India met een witte vacht, een purperen kop, een rechte hoorn die een el langs is en wit aan de basis, zwart in het midden en rood aan de top (cf. <http://www.angelseven.de/Unicorns/Apotheken/apotheken.html>).

(18) De term *licorne* verwijst naar het dier. Soms gebruikt men ook de term *alicorne* waarmee naar de hoorn zelf wordt verwezen.

(19) De eenhoorn wordt ook vermeld in de geschriften van Aristoteles, Plato en Aelian. Voor Aelianus Tacticus zou een beker gemaakt uit de hoorn van de eenhoorn gif neutraliseren. De opname van het poeder van de hoorn zou beschermen bieden tegen gif, maagkrampen en epilepsie.

(20) De glazen bol of vaas wordt in de Angelsaksische landen *show globe* of *car boy* genoemd.

Deel II. Glazen pronkglobes

Oorsprong van de pronkglobe

In de verzameling van de apotheek van het Huis van Alijn bevindt zich een grote glazen bol op sokkel. In de lege pronkglobe is een ster geslepen om deze te laten schitteren (afb. 9). ⁽²⁰⁾ Dit soort pronkbollen werd normaal gevuld met een gekleurde vloeistof. Men kan ze soms nog in het uitstalraam van enkele apotheken bewonderen (zie verder). Over deze glazen bollen en pronkvazen doen vele, soms kleurrijke verhalen de ronde. Wij zetten er enkele op een rijtje.

Afb. 9: Pronkglobe in de collectie van het Huis van Alijn. Hout en glas, totale hoogte 56 cm diameter globe 34 cm. Er zijn over deze globe verder geen gegevens beschikbaar. Waarschijnlijk eerste helft van de 20ste eeuw.

De verklaring die ver teruggaat is deze die stelt dat wanneer Julius Caesar plande om Ierland binnen te vallen, hij op de kustlijn lichtbakens nodig had om te vermijden dat zijn schepen bij nacht op de klippen zouden lopen. Caesar beloofde een ambachtsman dat hij zijn leven zou sparen op voorwaarde dat deze de glazen pronkbollen in zijn uitstalraam zou verlichten. Op die manier zou het gebruik ontstaan zijn om pronkbollen voor het raam te plaatsen. Deze amusante, maar onwaarschijnlijke versie kan dadelijk naar het rijk der fabeltjes verwezen worden, want Caesar heeft met zijn legers nooit het kanaal overgestoken,

laat staan dat hij naar Ierland zou gevaren zijn. De eerste bezetting van Brittannië was onder Claudius in 43 n.o.j., en Schotland of Ierland kwamen nooit onder Romeins bestuur. Een tweede verklaring situeert het ontstaan van de pronkglobe in het Midden-Oosten. Deze zouden afgeleid zijn van de glazen recipiënten die de plaatselijke apothekers gebruikten voor het stockeren van fel gekleurde vloeistoffen. Westerse reizigers zouden deze exotische vazen meegebracht hebben.

Een regelmatig terugkomende theorie stelt dat de pronkglobe zijn oorsprong heeft gevonden in Londen. Tijdens de grote pestplag van 1665 zouden de apothekers die de stad niet waren ontvlucht verlichte bollen voor hun raam geplaatst hebben. Hiermee wilde men kenbaar maken dat de apotheek open was. Na de epidemie zou het gebruik in voege zijn gebleven en zou zo een herkenningsteken voor een apotheek geworden zijn.

Een vierde versie vertelt dat bij het begin van de zestiende eeuw, tijdens de kolonisatie van Amerika, de pronkbollen een signaalfunctie hadden. Een bol gevuld met een groene vloeistof zou betekenen dat iedereen die in goede gezondheid verkeerde in de stad welkom was. Indien de bol gevuld was met een rode vloeistof, dan betekende dit dat er een epidemie heerste of dat de stad in quarantaine verkeerde. Men kon de stad beter mijden.

Voor Richardson (1992) zijn de pronkglobes (show globes) afkomstig van de Britse eilanden en zouden ze ten vroegste in 1665 in gebruik zijn gekomen. Ze werden vooral langsheen de kustlijn gebruikt. Ze zouden met rode en groene vloeistof gevuld zijn om de navigatielichten van de schepen na te bootsen. ⁽²¹⁾ Op die manier wilde men de schepen signaleren waar men aan land een apotheker kon vinden. Ook deze verklaring lijkt ons om bepaalde redenen onwaarschijnlijk. De eerste rood, groen en wit gekleurde navigatielichten werden in 1836 door de rederij "P and O" uit Southhampton ingevoerd.

De oudste globe die wij hebben gevonden dateert uit de negentiende eeuw. Zogenaamde pronkglobes uit de achttiende eeuw vertonen meer verwantschap met fiolen voor het bewaren van vloeistoffen. Deze kunnen moeilijk als verlichte pronkglobe functioneren, daar ze niet bijzonder transparant zijn (afb. 10). Dit sluit echter niet uit dat de idee van een pronkglobe uit deze bolvormige fiolen zou kunnen ontstaan zijn.

Richard M. Wiedhopf, curator van het History of Pharmacy Museum van de Universiteit van Arizona (USA) is van mening dat deze bollen praktisch uitsluitend voorkomen in de Angelsaksische landen. ⁽²²⁾ Ze zouden volgens hem afgeleid zijn van de glazen vaten die men in het zonlicht plaatste voor het weken van organisch materiaal. Op die manier zou men in de Verenigde Staten bij mooi weer de thee bladeren in een glazen karaf laten macereren om zo de 'sun tea' of zonne-thee te verkrijgen. ⁽²³⁾

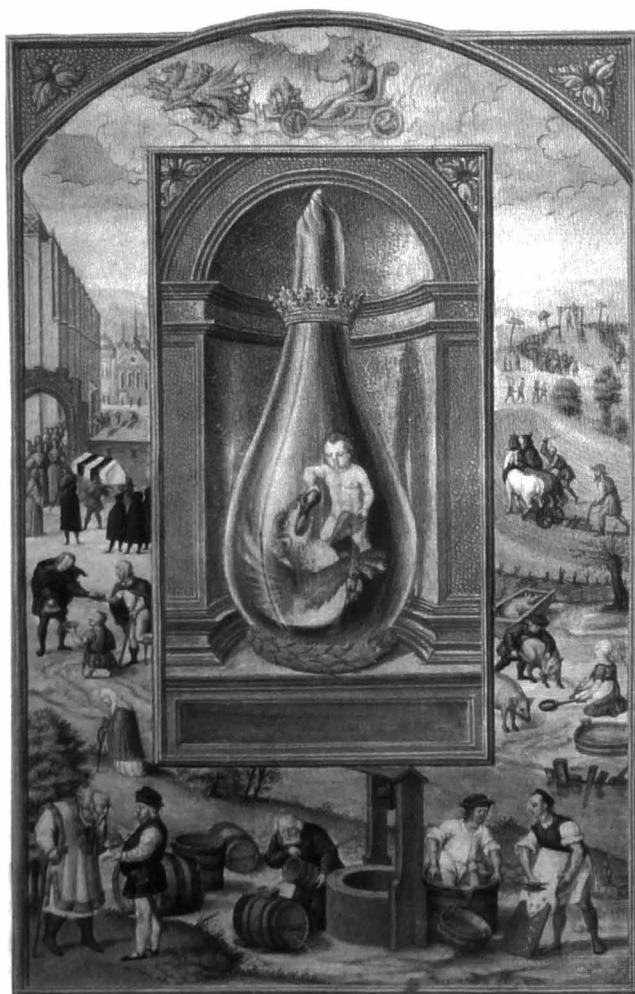
Afb. 10: Bolvormige fles, ca. 1790. Alloa Glass Works (UK), hoogte 30 cm, diameter 21 cm.

(21) Groen voor stuurboord en rood voor bakboord.

(22) Cfr. <http://www.pharmacy.arizona.edu/museum/history.shtml>.

(23) Een bol met vloeistof in de zon geplaatst, heeft het effect van een bolle lens en werpt een geconcentreerde lichtvlek op de tafel.

Volgens George Griffenhagen (1999), gewezen curator van de afdeling Médecine and Health van het Smithsonian Institute, is het gebruik van de pronkglobe ontstaan tussen 1550-1650. Hij stelt dat gedurende deze periode het beroep van apotheker versmolt met dat van alchemist. In deze periode zou de apotheker geneeskundige bereidingen maken op basis van naturalia van dierlijke of plantaardige oorsprong. De alchemist, die Griffenhagen gelijkstelt met de chemist, daarentegen, zou uitsluitend met natuurlijke minerale en chemische preparaten gewerkt hebben. De pronkglobe zou gestaan hebben in het laboratorium van de alchemist. De aura van de verlichtte glazen bol zou het geheimzinnige en het mystieke symboliseren, dat de alchemie omringde. Het is een feit dat sierlijke kolven veel voorkomen op afbeeldingen in alchemistische geschriften. De prachtigste exemplaren vinden wij in de *Splendor Solis* van Solomon Trismosin (1582). Deze distilleerkolven symboliseren een stadium in het bereidingsproces van het levenselixir of een stap in de transmutatie van lood in goud (afb. 11). Griffenhagen (1999) geeft evenwel geen enke-

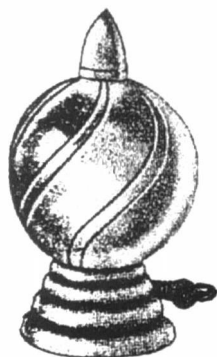

Afb. 11: Regimen Saturni
(Heerschappij van Saturnus). Uit
Splendor Solis van Solomon
Trimegistos Harley Ms. 1582. ©
British Museum, London.

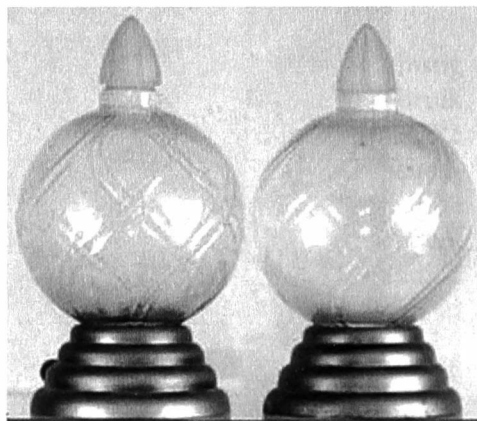
le afbeelding van een alchemistisch atelier waarop een dergelijke glazen pronkglobe zou voorkomen. Ook van Lennep (1984), die zeer uitvoerig ingaat op de alchemistische iconografie, vermeldt geen pronkglobes.

De eerste geschreven vermelding van de pronkglobe als specifiek symbool van de apotheker dateert uit 1775. Een Duitser die Londen bezocht schreef: "Het leek alsof de straten verlicht werden voor een bijzonder feest; de apothekers en drogisten toonden glazen gevuld met speels gekleurde spiritus.....ze verspreidden een purperen, gele of azuren lichtgloed." (Griffenhagen, 1999).

Volgens Dillemann (1992) was het de kruideniers of apothekers totaal verboden een artsenijspot, van welk type ook, in hun uitstalraam te plaatsen. Een reden voor deze eigenaardige reglementering wordt niet gegeven, maar zou het ontstaan van de pronkglobe, die geen artsenijspot is, kunnen verklaren. ⁽²⁴⁾ Als gevolg van de beschikbaarheid van gasverlichting zouden de apothekers rond 1820 begonnen zijn met het verlichten van een met vloeistof gevulde glazen bol. Vanaf dan verschijnen grote bokalen in bolvorm, eivorm of urnenvorm gevuld

Owens-Illinois electric globe, c. 1930s, available in 1 or 2 gallon sizes

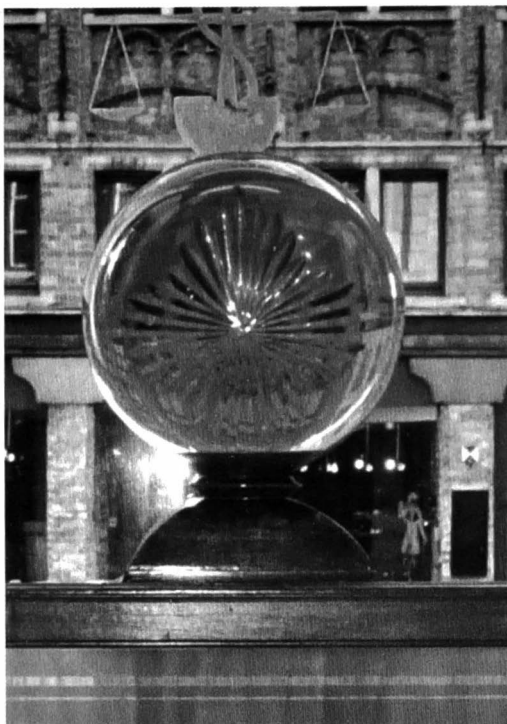
Afb. 12: De elektrische globes van Owens-Illinois Glass Co uit 1930. Uit: College of Pharmacy Newsletter Fall 1996. (c) The University of Arizona, Tucson, Arizona.

met een rode, gele, blauwe of groene vloeistof. Achter de bokaal plaatste men het gaslicht op zodanige manier dat er een gekleurde lichtvlek op straat geworpen wordt. Deze gekleurde lichtbundel zou na zonsondergang aangeven waar zich een apotheek bevindt. Griffenhagen (1999) sluit zich aan bij deze versie, maar situeert het ontstaan van het gebruik rond 1788, kort na de uitvinding van de Argand-lamp. ⁽²⁵⁾ Deze sterk lichtgevendende olielamp zou achter de glazen globe geplaatst worden en zorgen voor de opvallende lichtvlek op het trottoir. Na de olielamp en de gasverlichting doet de elektrische verlichting zijn intrede en in 1930 brengt de firma Owens-Illinois Glass Co een show globe op de markt met ingebouwde elektrische verlichting. (afb. 12).

(24) De eerste apothekerspotten waren afkomstig uit Damascus en bereikten via Spanje en Italië onze streken. Later zullen de chevrettes, albarello's, pillenpotten en kanonpotten op grote schaal lokaal geproduceerd worden onder andere in Delft, Nevers en Rouen.

(25) De Zwitser Aimé Argand heeft rond 1784 een nieuwe wijk voor olielampen uitgevonden. Door een cilindervormige wijk te gebruiken kwam de lucht zowel aan de buitenkant als aan de binnenkant van de wijk, en was de verbranding efficiënter. Door dit hogere rendement werd de lichtsterkte opmerkelijk groter.

Afb. 13: Glazen pronkglobe in de apotheek Soetaert te Brugge. Begin van de 20ste eeuw. Hout, glas en groene vloeistof, diameter van de bol ca. 45 cm. Deze globe vertoont gelijkenissen met deze in de collectie van het Huis van Alijn.

(26) Zowel de globe in Het Huis van Alijn, als deze van de Apotheek Soetaert (Brugge) en deze van de Apotheek Copin (Oostende) hebben gegraveerde sterren in de pronkglobe.

(27) Volgens Mevrouw Soetaert, apothekeres te Brugge, hadden veel collega's last met schimmelvorming in de pronkglobes. Dit zou een bijkomende verklaring kunnen zijn waarom men deze nooit glazen globes uit de uitstalramen verwijderde. Dertig jaar geleden is de apotheek Soetaert verhuisd naar het huidige pand in de Vlamingstraat 17 te Brugge. Voor het transport naar de nieuwe locatie had men de bol geleegd. Nadat men de globe met een nieuwe groene oplossing had gevuld is er geen spoor van schimmelvorming opgetreden. Het is mogelijk dat de gunstige noordoost oriëntatie van de voorgevel van de apotheek hierin een rol speelt. De globe wordt weinig aan het warme zonlicht blootgesteld. Om dit probleem te vermijden werden reeds in 1869 show globes op de markt gebracht met in de massa gekleurd glas. Dit maakte het gebruik van vloeistof overbodig.

Homblé (1982) formuleert een andere hypothese rond de glazen pronkglobe. Hij denkt dat de glazen globe gevuld met groene vloeistof steeds op de receptuurtafel werd geplaatst. De klant die zich in de bol spiegelde kon vaststellen dat hij geen gezonde kleur had. Bij de uitgang van de apotheek zou dan een globe gestaan hebben met een rode vloeistof waardoor de patiënt, die zijn eerste dosis artseneij ter plaatse had ingenomen de indruk kreeg er, beter

uit te zien. Deze hypothese lijkt ons onwaarschijnlijk om drie redenen. 1) De pronkglobes stonden niet altijd op de receptuurtafel. De meeste bronnen plaatsen de globe in het uitstalraam van de apotheek. 2) De pronkglobes in Vlaanderen hebben meestal gegraveerde sterren om de schittering te verhogen. (26) In dergelijke globes kan men zich niet spiegelen. 3) De gebruikte kleuren waren niet beperkt tot rood en groen. Ook geel en blauw kwamen veel voor.

Ook in onze contreien was het de gewoonte dat de apotheker een met gekleurde vloeistof gevulde glazen siervaas voor zijn raam plaatste. Volgens de Brugse apotheker mevrouw Soetaert (2002) staat de glazen bol minstens 100 jaar in haar apotheek (afb. 13). (27)

Mevrouw Soetaert bevestigde dat haar West-Vlaamse collega's tot in het midden van de vorige eeuw een of meer glazen gelijksoortige ballen in hun uitstalraam hadden staan. Deze zijn nu, op enkele uitzonderingen na, praktisch overal verwijderd en vervangen door banale reclamepanelen. Dit is niet het geval in de Verenigde Staten van Amerika. Daar is de traditie nog steeds levend om aan een pas afgestudeerde apotheker een kleine show globe cadeau te geven (afb. 14).

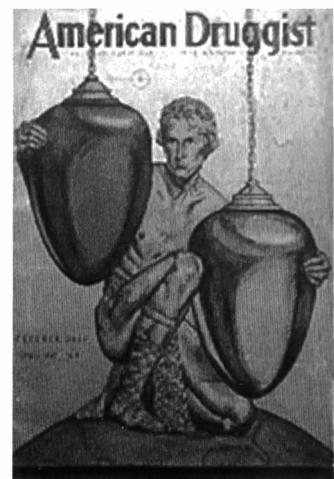
Het tijdschrift *American Druggist* voert sinds 1950 een campagne om apothekers ervan te overtuigen de pronkglobes terug in de officina te plaatsen (afb. 15). Het is volgens de redacteur van de *American Druggist* "the greatest trademark ever invented" (het mooiste handelsmerk ooit uitgevonden)!

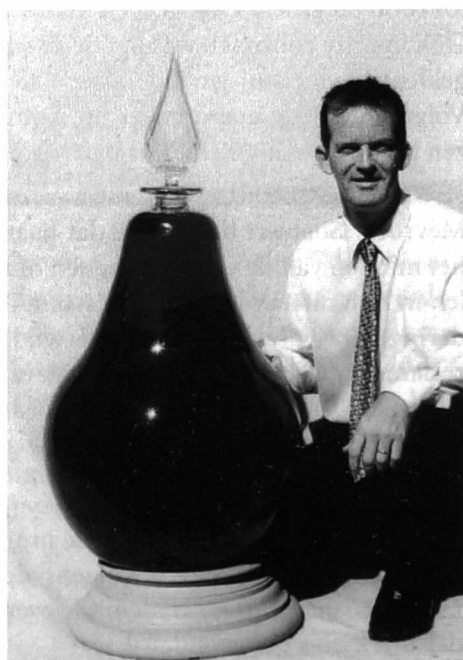
Afb. 14: Voorbeeld van een moderne pronkglobe. Deze wordt in de Verenigde Staten nog steeds aan pas afgestudeerde apothekers geschonken.

Types pronkglobes

Men kan twee hoofdtypes onderscheiden; het staande en het hangende type. Elk van deze hoofdtypes kan in verschillende vormen voorkomen, van perfecte bolvorm tot peervormig. Vooral in de Verenigde Staten zal men zeer grote peervormige pronkglobes of *car boys* aantreffen (afb. 16).

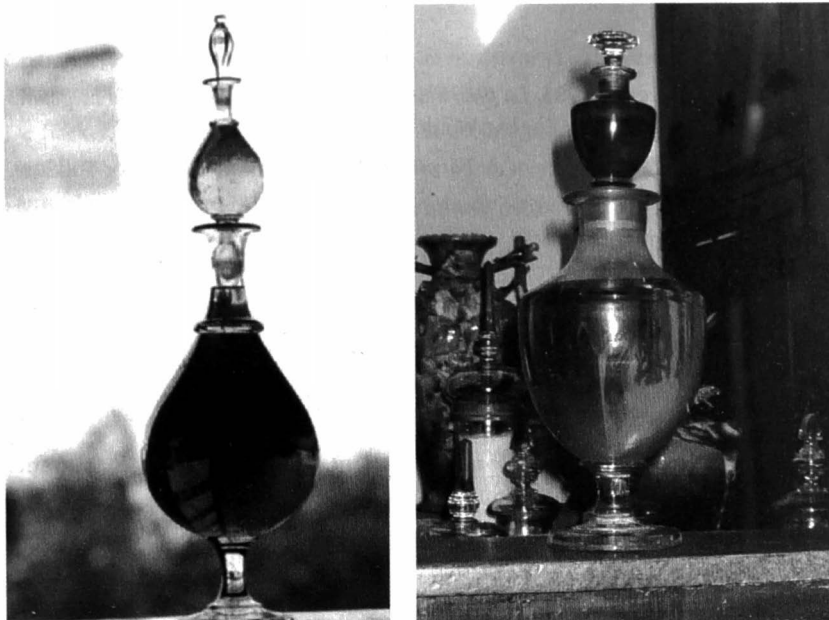

Afb. 15: Voorpagina van het tijdschrift *American Druggist*. Dit tijdschrift voert nog steeds acties om de apothekers aan te zetten de pronkglobes terug in de officina of voor hun uitstalraam te plaatsen.

Afb. 16: Links een bolvormige (50 cm hoog) en rechts een peervormige (110 cm hoog) pronkglobe. De peervormige pronkglobe noemt men een *car boy*.

Naast enkelvoudige pronkglobes bestaan er ook dubbele showglobes die trapsgewijze opgebouwd zijn. Deze hebben niet steeds de zuivere bol- of peervorm, maar soms ook een baluster- of karafvorm. In de collectie van het Huis van Alijn bevindt zich een tweetraps karafvorm (afb. 17).

Afb. 17.: Twee tweetrapspronkglobes. Links de globe in de collectie van de Universiteit van Buffalo (VSA). Rechts de globe in de collectie van het Huis van Alijn.

Hierbij dient opgemerkt dat bij het tweetrapsstype elke trap gevuld is met een verschillende kleur.

Besluiten

Bij het onderzoek naar de functie van de zaagvissnuit hebben wij aangetoond dat er een duidelijk verband werd gelegd tussen de mythische eenhoorn, waarvan men dacht dat het een landdier was en de zaagvis. Oude gravures tonen verschillende mythische zee-eenhoorns, de monsterachtige vlitif eenhoorn, identiek aan deze van de zaagvis. Daarnaast hebben wij erop gewezen dat dezelfde geneeskundige en magische krachten werden toegeschreven aan alle eenhoorns. De eenhoorn was zeer zeldzaam en zijn gewicht was dan ook het tienvoudige in goud waard. Of de eenhoorns daadwerkelijk gebruikt werden in de receptuur blijft een open vraag. Wij denken dat het verband tussen epilepsie en de zaagvissnuit vooral in de witte magie en de volksgeneeskunde moet gezocht worden. De reden waarom men naast andere exotica de zaagvis kan terugvinden in de officina heeft te maken met de geheimzinnigheid die rond deze objecten zweefde. Dit verklaart waarom men bij de apothekers zaagvissen, zaagvissnuiten, salamanders, krokodillen, slangen en andere exotische rariteiten als decoratie of als uithangbord zal aantreffen.

De studie van de glazen pronkglobe heeft aangetoond dat dit soort van objecten veel voorkwam in de apotheken. Amerikaanse auteurs zijn van oordeel dat het hier om een typisch Angelsaksisch gebruik zou gaan, maar we hebben hiervoor geen harde bewijzen. Of de pronkglobes meer dan een decoratieve of prestige functie hadden blijft een open vraag.

Literatuur

- Angenot, Jean-Jacques. 1983. *La pharmacie et l'art de guérir au pays de Liège, des origines à nos jours*. Liège: Eugène Wahle.
- Anoniem (1960). *Antwerpen en de Farmacie*. Antwerpen: Museum voor Folklore.
- Anoniem (1965). *Farmaceutisch Kunstbezit in Zuid West-Vlaanderen*. Kortrijk: Stedelijk Museum.
- Anoniem (1974). *Westhoek en de farmacie*. Ieper.
- Anoniem (1984). *Catalogus van het museum voor de geschiedenis van de farmacie in de faculteit van de farmaceutische wetenschappen van de R.U.G. Gent*. R.U.G.
- Anoniem (1988). *Les livres anciens de médecine et de pharmacie*. Catalogue de la bibliothèque municipale de Toulouse. Toulouse: Editions Privat.
- Anoniem (1996). *De Sint-Niklaaskerk te Gent*. Geschiedenis en Restauratie. Gent.VZW De Vrienden van de Sint-Niklaaskerk.
- Anoniem (1998). *Schatten uit Brugse apotheken*. Brugge: Koninklijke Brugse Apothekersvereniging.
- Appelboom, I. & C. Bluard (1997). *De Geneeskunde van Magie tot Wetenschap*. Antwerpen: Mercatorfonds.
- Bechtel, G. (1970). *Paracelse et la naissance de la médecine alchimique*. Paris: Culture, Art, Loisirs.
- Bierman, A. (1988). *Van artsenijsmengkunde naar artsenijsbereidkunde*. Ontwikkelingen van de Nederlandse farmacie in de negentiende eeuw. Amsterdam.
- Boussel, P. (1949). *Histoire illustrée de la pharmacie*. Paris: Guy Le Prat.
- Boussel, P. (1982). *Histoire de la pharmacie et de l'industrie pharmaceutique*. Paris: Editions de la Porte Verte.
- Boussel, P. et al. (1977). *Histoire de la pharmacie ou 7000 ans pour soigner l'homme*. Paris: Editions de la Porte Verte.
- Braeckman, W. (1982). *Een merkwaardig magico-religieus heilmiddel voor epilepsie in het Middelnederlands*. Berlin: Erich Schmidt Verlag.
- Braeckman, W. (1970). *Middelnederlandse geneeskundige recepten*. Gent: Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal en Letterkunde.
- Broekaert, R. (1990). *Die de kruyden niet en kent komt bij broeder Jan naer Gendt*. Curiosa uit de apothekerswinkel. Gent: Tentoonstelling Het Toreken, 22 september 1990-14 oktober 1991.
- Burger, C. (1925). De rebus van onze oude rederijkers. In: *Het Boek* 14, blzn. 144-192, 311-312.
- Caillard-Pech de Lacluze, Ch. (1987). Montpellier, les pots de pharmacie, les décors. In: *Bulletin de liaison de l'association des amis du musée de la pharmacie*. Montpellier, blzn. 1-6.

- Castiglioni, A. (ca. 1941). *A History of Médecine*. New York: Alfred A. Knopf.
- Cerbelaud, R. (1920). *Formulaire des principales spécialités de parfumerie et de pharmacie*. Paris: Cerbelaud.
- Couvreur, A. (1953). *La pharmacie et la thérapeutique au xviiiè siècle*. Vues à travers le Journal encyclopédique de Pierre Rousseau, à Bouillon. Bruxelles.
- Cowen, D. & W. Helfand (1990). *Pharmacy, an illustrated history*. New York: Abrams.
- Crehange, P.-A. (1984). *Les livres anciens de médecine et de pharmacie*. Promenade à travers la médecine du passé. Paris: L'Amateur.
- De Backer, C. (1990). *Farmacie te Gent in de late middeleeuwen*. Apothekers en receptuur. Hilversum: Uitgeverij Verloren.
- De Backer, C. et al. (1981). *Recente bijdragen tot de geschiedenis van de farmacologie*. Brussel.
- De Cleene, M. & M.C. Lejeune (1999; derde druk: 2003). *Compendium van Rituele Planten in Europa*. Gent: Uitgeverij Stichting Mens en Cultuur.
- De Keyser, P. (1948). Bijdrage tot de blazoenkunde van de rederijkerskamers. De oplossing van een raadselachtig rebus-blazoen van het Oudheidkundig Museum van De Bijloke te Gent. In: *Jaarboek 1946-1947 van De Fonteyne*. Antwerpen, blzn. 35-67.
- De Meüter, I. & M. Poriau, M. (eds.). (1995). *Witte magie, zwarte magie*. Brussel: ASLK.
- De Smet, M. (1960). *Oudenaarde en de farmacologie*.
- Drey, R. (1984). *Les pots de pharmacie du monde entier*. Paris: Vilo-La Porte Verte
- Dillemann, G. et al. (1992). *La Pharmacie Française, ses origines, son histoire, son évolution*. Paris: Tec & Doc.
- Ducommun, F. (1973). *Alambics, chevrettes, balances*. Escapes dans le passé de la pharmacie. Genève: Société Suisse d'histoire de la Pharmacie.
- Durieux, M. (1956). *La pharmacie liégeoise au XVIIIème siècle*.
- Fabre, R. & G. Dillemann (1963). *Histoire de la Pharmacie*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Fabricus, C. (1972). *Galens Exzerpte aus älteren Pharmacologen*. Berlin: Walter De Gruyter.
- Faidutti, B. (2000). Images et connaissance de la Licorne (Fin Moyen-Age au XIXème siècle). Doctoraatsthesis (<http://faidutti.free.fr/licornes/these/these.html>)
- Fourest, H.-P. (1982). *Les Pots de Pharmacie*. 2 Vol: Rouen et la Normandie, la Picardie et la Bretagne. Paris.
- Geiger P. & T. Normann (1931) *Die goldene Apotheke in Basel*. Mit einem Anhang über die geschichtliche Entwicklung des Apothekenwesens in Basel. Basel.
- Grendel, E. 1965. *De ontwikkeling van de artsenijsbereidkunde in Gouda tot 1865*. Gouda.
- Griffenhagen, G. & M. Bogard (1999). *History of Drug Containers & Their Labels*. Madison (Wisconsin): American Institute of the History of Pharmacy.
- Griffenhagen, G. et al. (1999). *Guide to pharmacy museums and historical collections in the United States and Canada*. Madison (Wisconsin): American Institute of the History of Pharmacy.

- Gutmann, S. (1967, 1968, 1971). *Deutsche Einhorn-Apotheken, I. - III. Teil*. Ettlingen Baden: W. Spitzner Arzneimittelfabrik GmbH.
- Hecquet, P. (posth. ed.1749). *La médecine, la chirurgie et la pharmacie des pauvres. Nouvelle Edition, revue & corrigée ... On y a joint la Vie de l'auteur, avec un catalogue de ses ouvrages* (par Lefèvre de Saint-Marc). 4 vols. Paris: David l'Ainé et Durand.
- Higby, G. & E. Stroud (1995). *History of Pharmacy*. Garland Publishing Inc.
- Holland, B. (1996). *Prospecting for Drugs in Ancient & Medieval European Texts*. Gordon & Breach Publishing Group.
- Homblé, A. (1982). *De apotheker in het volksleven*. Tentoonstelling 18 september - 23 november 1982. Gent: Museum voor Volkskunde.
- Kallinich, G. (1976). *Pharmacies anciennes, intérieurs et objets*, Fribourg: Office du Livre.
- Keersmaekers, A. (1957). Drie rebus-blazoenen van de Antwerpse 'violieren' (1618-1619-1620). In: *Verlagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie*, blzn. 343-350.
- Laignel-Lavastine, P. (1936-38). *Histoire Générale de la Médecine, de la Pharmacie, de l'art Dentaire et de l'art Vétérinaire*, 2 vols. Paris.
- Leclair, E. (1900). *Histoire de la Pharmacie à Lille de 1301 à l'An XI (1803). Étude historique et critique*. Lille.
- Lefébure, C. (1999). *La France des Pharmacies Anciennes*. Toulouse: Editions Privat.
- Paré, A. (1582). *Discours de la Licorne par Ambroise Paré, Premier Chirurgien du Roy*. In: J. F. Malgaigne (ed.) *Oeuvres Complètes d'Ambroise Paré* Revues et Collationnés sur Toutes les Editions, avec les Variantes accompagnées de Notes Historiques et Critiques, et Précédées d'une Introduction sur L'origine et les Progrès de la Chirurgie... Paris : J.B. Bailliere, 1840-1841.
- Payri, A. (1928). *Étude sur les Accessoires de Pharmacie*. Narbonne: Imprimerie Brieu.
- Philippe A. (1853). *Histoire des apothicaires chez les principaux peuples du monde depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours*. Paris.
- Richardson L. G. & Charles (1992). *The Pill Rollers - Apothecary Antiques and Drug Store Collectibles*. Harrison: Old Fort Press.
- Sergeysels, E. (ca. 1910). *Notice historique sur la Pharmacie Belge*. Fasc. I. Considération sur l'Histoire médico-pharmaceutique ancienne et du moyen-âge. Antwerpen.
- Sergeysels, E. (1927). *Notice sur les apothicaires, les pharmaciens et la société de pharmacie d'Anvers*. Antwerpen.
- Soetaert, M. (2002). Persoonlijke (JPDK) mededeling.
- Sossa, N. (1939). *Contribution à l'histoire de la pharmacie dans la ville d'Amiens aux xvie, xviii et xviii siècles*. Paris.
- Sossa, S. (1940). *Contribution à l'histoire de la pharmacie en Picardie aux XVIe XVIIe et XVIIIe siècles*. Clermont-Ferrand.
- Steendijk-Kuypers, J. (1983). *Apotheek De Groote Gaper en andere artikelen uit de winkel van de 19de eeuwse gezondheidszorg te Hoorn*. Amsterdam: Rodopi.
- Stoeder, W. (1891). *Geschiedenis der pharmacie in Nederland*. Amsterdam, Centen.

- Trimosin, S. (1582). *Splendor Solis*. Harley Manuscript British Museum. (Nederlandse bewerking: Schoone, J.P. 1980. Amsterdam: Uitgeverij Schors).
- Tuin, B. & F. Venema (1982). *Groningen op recept*. Twee eeuwen farmacie. Geschiedenis van de Groninger apotheken. Geschiedenis van de apotheek aan het A-Kerkhof. De Groninger apothekers van 1782 tot 1982. Groningen.
- Vandewiele, L. (1981). *Geschiedenis van de farmacie in België*. Met een inleiding tot de algemene geschiedenis van de farmacie. Beveren: Uitgeverij Orion.
- Van Heddeghem, A. (1978). *Het Oude Bijloke*. Een Middeleeuws Abdijhospitaal. Antwerpen: C. de Vries-Brouwers.
- Van Lennep, J. (1984). *Alchemie*. Bijdrage tot de geschiedenis van de alchemische kunst. Gent. Gemeentekrediet & Snoeck-Ducajou & Zoon.
- Van Lennep, J. & J. Ter Gouw (1868). *De Uithangteekens in verband met Geschiedenis en Volksleven beschouwd*. 2 Dln. S.l. S.n. (facsimile-uitgave. 1974. Uithangteekens. Den Haag: J.J. Couvreur).
- Von Sales Doyé, F. (1929). *Heilige und Selige der Römische-Katholischen Kirche*. Leipzig: Vier Quellen Verlag.
- Van Schoor, O. (1935). *Brokken uit de Geschiedenis der Pharmacie*. Antwerpen: G. Dirix.
- Wittop Koning, D. (1948). *De Nederlandsche maatschappij, ter bevordering der pharmacie, 1842-1942, benevens overzichte der Nederlandsche pharmaceutische tijdschriften van 1755 tot heden*. Amsterdam: Centen.
- Wittop Koning, D. (1954). *Pots de pharmacie de Delft - Delftse apothekerspotten*. Borst & Co.
- Wittop Koning, D. (1960). De apotheek in de middeleeuwen. In: *Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten*. Klasse der Wetenschappen. Brussel: 22:5.
- Wittop Koning, D. (1965). *De Pharmacie en de Kunst I*. Deventer: De IJssel.
- Wittop Koning, D. (1966). *De oude apotheek*. Bussum: Van Dieshoeck, Van Holkema & Warendorf N.V.
- Wittop Koning, D. (1976). *Art and Pharmacy, De Farmacie en de kunst, Die Kunst und die Pharmazie IV*. Deventer.
- Wittop Koning, D. (1979). *Geneeskunde en farmacie in de Nederlandse politieke prent 1632-1932*. Haarlem.
- Wittop Koning, D. (1984). *Het etiket in de apotheek*. Antwerpen.
- Wittop Koning, D. (1986). *Compendium voor de geschiedenis van de pharmacie*. Antwerpen.
- Wittop Koning, D. (1989). *Nederlandse vizzels*. Weert: M & P.
- Wittop Koning, D. (1991). *Apothekerspotten uit de Nederlanden*. Utrecht.
- Wittop Koning, D. & E. Grendel, (1976). *De farmacie in tekening en prent*. Amsterdam, Buijten & Schipperheijn, Coöperatieve Apothekers Vereniging.
- Wolfgang-Hagen, H. & D. Wittop Koning. *Deutsche Apotheken-Fayencen*. Frankfurt am Main: Govi.